

Onder redactie van

Jos Biemans

Klaas van der Hoek

Kathryn M. Rudy

Ed van der Vlist

Manuscripten en miniaturen

STUDIES AANGEBODEN AAN
ANNE S. KORTEWEG
BIJ HAAR AFSCHIED VAN DE
KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Walburg Pers

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe Reeks Deel VIII

Redactie

dr. H. van den Braber, drs. M. van Delft, dr. N. van Dijk (secretaris), dr. F. de Glas (voorzitter), prof. dr. M. Keblusek.

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag) en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

© 2007 Individuele auteurs, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Foto frontispice: Jos Uljee (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Ontwerp omslag en binnenwerk: VILLA Y

ISBN 90.5730.471.6

NUGI 620

Inhoud

- 9 WOORD VOORAF**
W. van Drimmelen
- 11 VOOR ANNE**
- 13 BIBLIOGRAFIE VAN ANNE S. KORTEWEG**
Samengesteld door Ed van der Vlist
- 21 A 'LITTLE TREASURE'**
Prayer Book 74 G 2 from the Koninklijke Bibliotheek in The Hague
Anne Margreet W. As-Vijvers
- 33 PALEOGRAFISCHE EN CODICOLOGISCHE BESPIEGELINGEN
OVER HANDEN EN HANDSCHRIFTEN**
Jos A.A.M. Biemans
- 47 PROZAPRODUCTIE IN TWEE KOLOMMEN**
De Middelnederlandse bronnen van Otto von Passaus Die 24 Alten
André Th. Bouwman
- 59 BLOEMEN VOOR ANNA**
Een bijzondere verluchtingscyclus in gebeden tot de heilige Anna
Klara H. Broekhuijsen
- 77 JOZEF EN DE GESCHENKEN VAN DE DRIE KONINGEN**
Claudine Chavannes-Mazel
- 91 MEDITATION, MEMORY, AND MARGINAL DECORATION
IN THE BOOK OF HOURS OF CATHERINE OF CLEVES**
Willem P. Gerritsen
- 101 VEERTIENDE-EEUWS UTRECHTS PENWERK**
Gisela Gerritsen-Geywitz
- 113 'ALS HANDSCHRIFT GEDRUKT'**
J.A. Gruys

- 125 EEN COLLECTIE BOEKEN IN DELFT, 1498**
J.P. Gumbert
- 133 DE LOTGEVALLEN VAN EEN ROMEINSE INCUNABEL TE LEUVEN**
Nicolaus de Lyra, Postilla litteralis super totam Bibliam (1472)
uit het bezit van Henricus van Zomeren
Jos van Heel
- 147 GRENSGANGERS**
Verluchte handschriften uit de Nederlanden in het Vaticaan, met speciale aandacht voor hs. Ross. 70
Jos.M.M. Hermans
- 159 ‘DIT BOEKSKEN HEBBEN GESEINT VIJF SUSTERE’**
Over de inhoud en bijzondere provenance van Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 79 K 3
Henrike Hövelmann
- 171 TO ENDOW AND EMBELLISH THE LIBRARY**
Manuscript Acquisitions in Groningen, 1615-1758
Gerda C. Huisman
- 183 ZOEKSLEUTELS VOOR DE LOKALISERING VAN MIDDELNEDERLANDSE GETIJDENBOEKEN**
Enkele opmerkelijke verschillen in de Lange Kruisgetijden
Margriet Hülsmann
- 191 HET RAADSEL VAN DE VERDWENEN BEESTJES**
Over de twee Haagse handschriften met Maerlants Der naturen bloeme
Ludo Jongen
- 201 MEER MYSTIEK UIT HET ARNHEMSE AGNIETENKLOOSTER**
De handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 51 en 133 H 13
Hans Kienhorst
- 217 PRAGMATISCHE PROCESVERANDERINGEN IN DE BOEKVERLUCHTING**
J.W.E. Klein
- 231 EEN HOUTSNEDE IN EEN HANDSCHRIFT**
Ina Kok

- 243 THE CULTURAL DYNAMICS OF MEDIEVAL BOOK PRODUCTION**
Erik Kwakkel
- 253 TOT NUT, EER EN LUISTER VOOR DE KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK**
De collectie handschriften van Jacob Visser
Ad Leerintveld
- 265 DE GRUUTHUSE-BALLADES, OFWEL: DE MENINGSVERSCHILLEN
TUSSEN EEN LIEDJESSCHRIJVER EN EEN MUZIKANT**
Ike de Loos
- 279 NOTES ON THE LITURGICAL 'USE' OF THE HOURS
OF THE VIRGIN IN THE LOW COUNTRIES**
James H. Marrow
- 295 DE VERKNIPTE *GUIRON***
Martine Meuwese
- 303 WAAR RUSTTE HET HOOFD VAN DE H. HELVIDIUS?**
Op zoek naar een Maria Magdalenaklooster in het bisdom Utrecht
Herman Mulder
- 311 BRUEGEL'S NETHERLANDISH PROVERBS AND THE BORDERS
OF A FLEMISH BOOK OF HOURS**
Kathryn M. Rudy
- 337 DAZZLE MY EYES...**
The Parhelion in Art and History
Robert W. Scheller
- 355 LE CYCLE DE L'ENFANCE DES PETITES HEURES DE LA VIERGE
DANS LES LIVRES D'HEURES DES PAYS-BAS MÉRIDIONAUX**
Un bilan intermédiaire
Dominique Vanwijnsberghe
- 367 EEN HOOFD GEBAAR?**
*De betekenis van de handschoen in laat-dertiende-eeuwse
Noord-Franse miniatures*
Wendelien van Welie-Vink

MANUSCRIPTEN EN MINIATUREN

**385 THE SACRED BLEEDING HOST OF DIJON IN CHOIR BOOKS
AND ON POSTERS**

Roger S. Wieck

397 LEGSTUKJES VOOR EEN PUZZEL

Een Luiks missaal in de Vaticaanse bibliotheek

Lydia S. Wierda

409 SUMMARIES

418 PERSONALIA

423 REGISTERS

Jozef en de geschenken van de drie koningen

Claudine A. Chavannes-Mazel

Nadat de wijzen tot hun vreugde het godskind Jezus in de stal gevonden hadden, offereerden zij het goud, wierook en mirre.¹ Dankzij hun uitvoerige vermelding in het evangelie van Mattheus – en even zo uitgebreid in appropriëte teksten – is hun eerbewijs een van de bekendste voorstellingen uit de Westerse beeldende kunst geworden, met voorbeelden die teruggaan tot de derde eeuw.² Als een van de hoofdfesten in het christelijk jaar staat het feest van de ‘Epiphanie’ in alle heiligenkalenders, en in vrijwel elk middeleeuws geïllustreerd getijdenboek kan men een afbeelding ervan vinden. Nog steeds wordt het Driekoningenfeest elk jaar op 6 januari gevierd.

Aan de oorsprong van deze offerande staat het eerbetoon van barbaren aan de Romeinse keizer uit de antieke triomficonografie, vandaar dat de wijzen in de vroegchristelijke kunst ongekroond gaan en barbaarse, dat wil zeggen phrygische kleding dragen.³ Later in de Middeleeuwen zouden het in plaats

* Graag dank ik Melanie Quintus, met wie ik veel over Jozef gesproken heb, en wier doctoraalscriptie *Multifunctionele Jozef? Jozef en de drie Koningen in de schilderkunst van de Vlaamse Primitieven van de 15de eeuw*, (UvA 2006) tot nieuwe inspiratie en discussie leidde.

1 Mattheus 2:10-12. In de Middelnederlandse vertaling van Johan Scutken rond 1390: ‘Doe sie die sterre saghen, worden si zeer verblijt in groter vrogheden ende ghinghen int huus ende vonden dat kint met marien sijnre moeder ende nederbughende aenbeden sie dat kint, ende oploken haren scatten ende offerden hem gaven, gout, wieroc ende mirre.’

2 De literatuur over de iconografie van de drie koningen is overvloedig. Zie A. Weis, ‘Drei Könige’, in: E. Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Vol. I. Rom etc. 1968, kol. 539-549; G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*. Vol. 1. Hüttersloh 1966, p. 36-94, 105-124; G. Duwe, *Die Anbetung der Heiligen Drei Könige in der niederländischen Malerei des 15. und 16. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main etc. 1994 (met in hoofdstuk 2 ‘Die schriftlichen Berichte zur Anbetung der Könige’) is weliswaar recenter, maar richt zich met zijn beschrijvingen vooral op stilistische composities; idem, *Die Anbetung der Heiligen Drei Könige in der italienischen Malerei des Trecento und Quattrocento*. Frankfurt am Main etc. 1992.

3 F. Cumont, *L'adoration des mages et l'art triomphal de Rome*. Roma 1932-1933, p. 81-105 (*Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Serie III, Memorie*).

MANUSCRIPTEN EN MINIATUREN

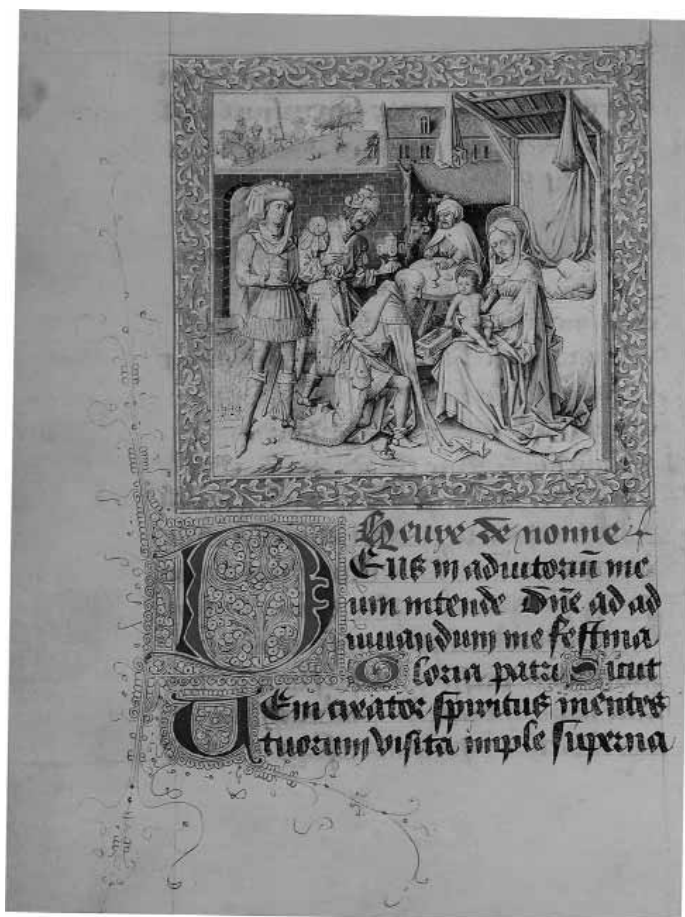

Plaat vii. Adoratie. Meester van het Ortenberger Altaar, Ortenberger Altaar. Detail rechterbinnen-
luik. Goud, zilver en tempera op linnen en dennenhout, ca. 1420, ca. 85 x 100 cm.
Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, inv.nr. GK 4.

Plaat VIII. Adoratie. 206 x 146 (117 x 72) mm. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 27, f. 66v.

1 Adoratie in het Getijdenboek van Filips de Goede, 1470. 268 x 187 (165 x 110) mm.
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 2, f. 143v.

van wijzen drie koningen worden, of magiërs, ze zouden namen krijgen en, nog iets later, gaan verschillen in leeftijd en huidskleur.⁴

Jozef komt in het verhaal niet voor en is om die reden ook in de iconografie vaak afwezig. Maar met het voortschrijden van de laatmiddeleeuwse huiselijkheidscultus verschijnt Jozef steeds vaker ten tonele. Hij krijgt een aantal,

4 Het getal drie wordt voor het eerst genoemd door Origenes (*In Genesim homiliae* 14,3), de Westerse namen Caspar, Melchior en Balthasar komen voor in de mozaïeken van de San Apollinare Nuovo in Ravenna en zijn mogelijk deel van de originele, zesde-eeuwse voorstelling. Het oosten kent al vroeg de drie verschillende leeftijden, en vanaf de twaalfde eeuw (Spanje) dicht men de derde koning een donkere huidskleur toe. Sinds de vijftiende eeuw zijn de drie leeftijden en drie werelddelen overal in het Westen gebruikelijk. R.C. Trexler, 'Zahl und Geschlecht der Heiligen Drei Könige', in: A. Löther e.a. (eds.), *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*. München 1996, p. 205-218. Aan de mogelijke vrouwelijkheid van de derde koning, waar Trexler over schrijft, kan de miniatuur in KB, hs. 76 F 15, f. 48v worden toegevoegd, waar de tweede koning met een gekroonde 'vrouw' een dansje uitvoert.

vooral zorgende taken, die hem door de Parijse theoloog Jean Gerson als type van de ideale vaderfiguur in de vroege vijftiende eeuw zijn toegedicht.⁵

De encscenering van de Adoratie of Epifanie in de beeldende kunst voor 1500 staat in het navolgende centraal. Aan de hand van twee miniatures uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag wordt duidelijk hoe juist de rol van Jozef zich ontwikkelt, en dat die rol gecompliceerder blijkt te zijn dan men zou denken.⁶

JOZEF EN DE TAFEL

Het fijngeschilderde gebedenboek van Philips de Goede in de Koninklijke Bibliotheek, hs. 76 F 2, toont op folio 143v Maria in een open ruimte, zittend op het voeteneinde van een bed.⁷ Het Vlaamse bed met kussens is van het type dat zo vaak de achtergrond van de Annunciatie vult; een merkwaardig detail zijn hier de twee ‘curtain sacks’, die eerder aan een houten plafond van een open stal lijken te hangen dan dat zij deel uitmaken van een rijkomhangen hemelbed. De drie koningen, wier reis op de achtergrond zichtbaar is, zijn inmiddels op de voorgrond bij moeder en kind aangekomen. De oudste knielt blootshoofds voor het naakte kind en biedt het een opengeslagen kistje aan; de twee anderen hebben hun geschenken in de handen. Jozef houdt zich met os en ezel op de achtergrond. Hier komt een opmerkelijk detail bij: hij scharrelt met wat gebruiksvoorwerpen aan een ronde tafel. De zin van zijn bezigheden is onduidelijk. Daarom lijkt de vraag gerechtvaardigd: wat doet Jozef daar? Moeten we in de voorwerpen zoals de tafel en de drinkkan een verhaallijn vinden – maakt hij het eten klaar, of ligt een symbolische duiding meer voor de hand? De schijnbaar argeloze combinatie van een open ruimte, desondanks volgezet met een bed met gordijnen en een tafel, suggereert het laatste, vooral sinds het bed in het algemeen in de buurt van een vrouw tot veel discussie heeft geleid.⁸

5 P. Sheingorn, “‘Illustris patriarcha Joseph’: Jean Gerson, representations of Saint Joseph, and imagining community among churchmen in the fifteenth century”, in: N. Howe (ed.), *Visions of Community in the Pre-Modern World*. Notre Dame 2002, p. 75-108.

6 Ook over Jozef als echtgenoot en vader is veel geschreven. Zie G. Karster, ‘Joseph von Nazareth’, in: E. Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Vol. 7. Rom etc. 1974, kol. 210-221. Zie voor de meest recente studie met literatuurlijst P. Payan, *Joseph. Une image de la paternité dans l’Occident médiéval*. Aubier 2006. Aan Jozefs functie tijdens de aanbidding der koningen is beduidend minder aandacht besteed. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, p. 122. Karster en Payan gaan er geheel aan voorbij. De studie van Pamela Sheingorn met de voorlopige titel *A Cultural Biography of Joseph the Carpenter*, wacht op voltooiing.

7 Getijdenboek voor Philips de Goede, ca. 1450-1460. Te Oudenaarde geschreven door Jean Miélot, geïllustreerd door Jean le Tavernier en anderen. Perkament, 341 ff., 268 x 187 (165 x 110) mm, 20 regels, lettre bourguignonne, 153 miniatures *en grisaille*. Zie voor de uitvoerige beschrijving en de literatuurlijst www.kb.nl/kb/manuscripts.

8 S. Koslow, ‘The Curtain Sack: A Newly Discovered Incarnation Motif in Roger van der Weyden’s *Columba Annunciation*’, *Artibus et Historiae* 13 (1986), p. 9-34. J.P. Bedaux, ‘The Reality of Symbols: The Question of Disguised Symbolism in Jan van Eyck’s *Arnolfini Portrait*’, *Simiolus* 16 (1986), p. 5-28.

Inderdaad heeft Ursula Nilgen jaren geleden de adoratie van de koningen verbonden aan de geheimenis van de eucharistie.⁹ Door het borduursel op de mouw van de morenkoning in een schilderij van Jeroen Bosch in Philadelphia te herkennen als een voorstelling van het Mannawonder kon zij met deze prefiguratie van het Laatste Avondmaal een directe relatie leggen tussen Epiphanie en Eucharistie. De relatie was al veel eerder bekend, dankzij de zesde-eeuwse uitbeelding van de drie wijzen op de zoom van de mantel van keizerin Theodora in de apsis van de San Vitale in Ravenna, maar in de vijftiende eeuw zijn er zo te zien verscheidene, meer verhulde, lagen in gelegd. Nilgen gaat er in ieder geval van uit dat de tafel, die in het retabel van Jeroen Bosch prominent aanwezig is, deelt in de eucharistische allusie:

The Epiphany of the Lord is thus represented here with a eucharistic aspect, and the inclusion of the table, which has the appearance of an altar surrounded by the community of saints gathered to receive the true manna, may likewise be connected with this meaning.¹⁰

Anderen hebben haar hierin gevolgd. Soms wordt ook wel de kribbe met kind, en soms ook Maria zelf voor het altaar gehouden, maar in alle gevallen is er een relatie Epiphanie-Eucharistie.¹¹

Al verwijst zo de Aanbidding der Koningen naar het Laatste Avondmaal, het gaat wat ver in de tafel van het Haagse getijdenboek als vanzelfsprekend een verwijzing naar het altaar te zien. Een middeleeuws oog zag in een altaar een gewijd en sacraal onderdeel van de misviering, en een tafel zag hij niet zomaar voor een altaar aan.

Waar komt de tafel in afbeeldingen van de Adoratie vandaan en komt zij vaker voor? De Iconclass-rubriek van de bekende Haagse miniaturesite levert 76 miniaturen uit verschillende eeuwen met de aanbidding der drie koningen. In alle gevallen staan er drie koningen stil bij het kleine kind Jezus, dat bij zijn moeder op schoot zit. Soms wijst een koning naar een ster boven het hoofd van het kind. Jozef, os en ezel hoeven niet aanwezig te zijn. Achtergrond en setting variëren, maar niet eens zo veel: een open stal, een spaarzaam interieur, of een combinatie van afdakjes en schuttingen geplaatst voor een landschap. In een aantal gevallen is er in de stal een hemelbed of een kraammatras te vinden, waarvan het voeteneind als zitplaats voor Maria dient. Eén miniatuur toont

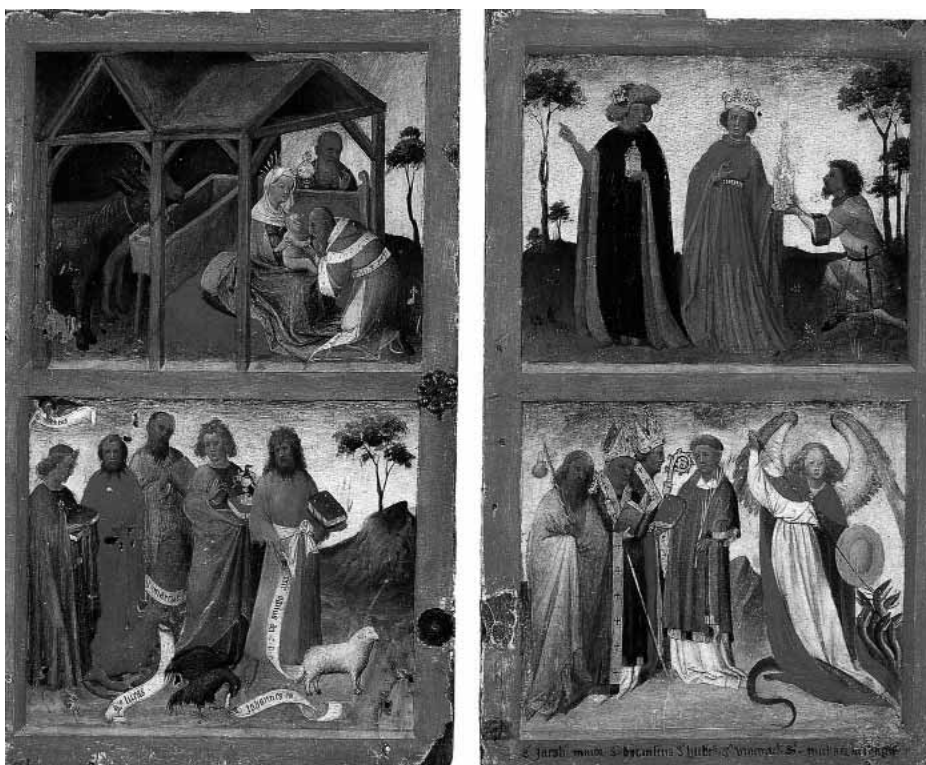
9 U. Nilgen, 'The Epiphany and the Eucharist: on the Interpretation of Eucharistic Motifs in Mediaeval Epiphany Scenes', *The Art Bulletin* 49 (1967), p. 311-316. Er zijn in de christelijke kunst voorbeelden te over van verwijzingen van de Epiphanie naar de Eucharistie, en Nilgen geeft ter ondersteuning van haar these overvloedig beeldmateriaal.

10 Nilgen, 'The Epiphany and the Eucharist', p. 311.

11 A. Acres, 'The Columba Altarpiece and the Time of the World', *The Art Bulletin* 80 (1998), p. 422, 425, met bibliografie in voetnoten 4 en 16; B.G. Lane, *The Altar and the Altarpiece. Sacramental Themes in Early Netherlandish Painting*. New York 1984, p. 60-64, is iets genuanceerder.

JOZEF EN DE GESCHENKEN VAN DE DRIE KONINGEN

2 Adoratie (33 x 13 cm) in het bovendeel van de buitenluiken van het zogeheten diptiek van Norfolk. Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen, inv.nr. 2466.

een ronde tafel, maar zonder Jozef (hs. 128 G 31, f. 82v), op een andere staat Jozef bij de ingang van de stal achter een opklapbaar rechthoekig plankje dat als tafel dienst kan doen (hs. 128 G 32, f. 81v).

De tafel in de miniatuur van Philips gebedenboek lijkt dus geen algemeen gebruikt attribuut in miniaturen van de Adoratie. Verder onderzoek naar voorstellingen in andere media leert echter, om kort te zijn, dat tafels, groot en klein, vaker voorkomen, met en zonder Jozef. Een voorbeeld is het zijluik van het vroeg-vijftiende-eeuwse Ortenberger altaarstuk, waar de voorste koning zijn gouden kroon op een laag tafeltje heeft neergelegd (pl. vii).¹² Met de

¹² www.champagnat.org/es/210301003.htm. Zie E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*. Vol. 1. Cambridge, MA 1953, p. 70-71, Fig. 30. *Meister Francke und die Kunst um 1400*. [Tentoonstellingscatalogus]. Hamburg 1969, nr. 20, p. 63-64. *Der Ortenberger Altar. Mit einer Einführung von Gerhard Bott und eine Nachtrag von Wolfgang Bech. Monographien über Kunstwerke im Hessischen Landesmuseum Darmstadt*. Vol. 1. Darmstadt 1981; M.W. Walsh, 'Divine Cuckold / Holy Fool: The Comic Image of Joseph in the English "Troubles" Play', in: *England in the Fourteenth Century. Proceedings of the 1985 Harlaxton Symposium*. Woodbridge 1986, p. 283.

3 Vrancke van der Stockt,
Jozef met twee geschenken
in handen. Inkt op papier,
199 x 167 mm. Londen,
British Museum, inv.nr.
1895-9-15-1004.

andere koning werft hij naar de gunsten van het kind. Jozef heeft hier in een hoekje de pose aangenomen van sullige, papkokende echtgenoot, een zorgende rol die hij rond het kleine Jezuskind, op het belachelijke af, vanaf de late veertiende eeuw vervullen mag.¹³ We komen er later op terug. Wat bij bestudering van deze en andere, honderden afbeeldingen van Aanbiddingen des te meer opvalt, zijn de bezigheden van Jozef tijdens de Adoratie, die niets met pap koken of kousen breien te maken hebben.¹⁴ Zijn rol blijkt wel degelijk zeer verschillend te kunnen worden geïnterpreteerd.

JOZEF EN DE GESCHENKEN

Wanneer we eerst de 76 miniaturen van de Koninklijke Bibliotheek en het Museum Meermannano naast elkaar leggen en de plaats registreren die Jozef tijdens de aanbidding toebedeeld krijgt, zal hij in het merendeel van de voorbeelden de bescheiden toeschouwer zijn, geknield of half geknield, het hoofdedksel in de hand, of bezig het hoofd te ontbloten (voorbeelden: KB, hs. 131 H

¹³ P. Payan, 'Ridicule? L'image ambiguë de saint Joseph à la fin du Moyen Âge', *Médiévales: langue, textes, histoire* 39 (2000), p. 96-111; Walsh, 'Divine Cuckold / Holy Fool', p. 278-297; idem, *Breikocher Josef. The Medieval Origins of a Grotesque Comic Motif in the German Christmas Play*. Michigan 1986.

¹⁴ Geraadpleegde sites (naast Schiller): www.textweek.com/art/magi.htm, www.champagnat.org, www.biblical-art.com/biblicalsubject.asp?id_biblicalsubject=689&pagenum=1.

18, f. 64r; hs. 134 C 47, f. 45v; MMW, hs. 10 E 1, f. 77v; hs. 10 E 3, f. 90v). Soms staat hij stil en onbewogen achter Maria, soms maakt hij een welkomstgebaar, zoals in KB, hs. 76 F 22, f. 60r. Een lachwekkende rol speelt hij zelden of nooit in miniaturen.

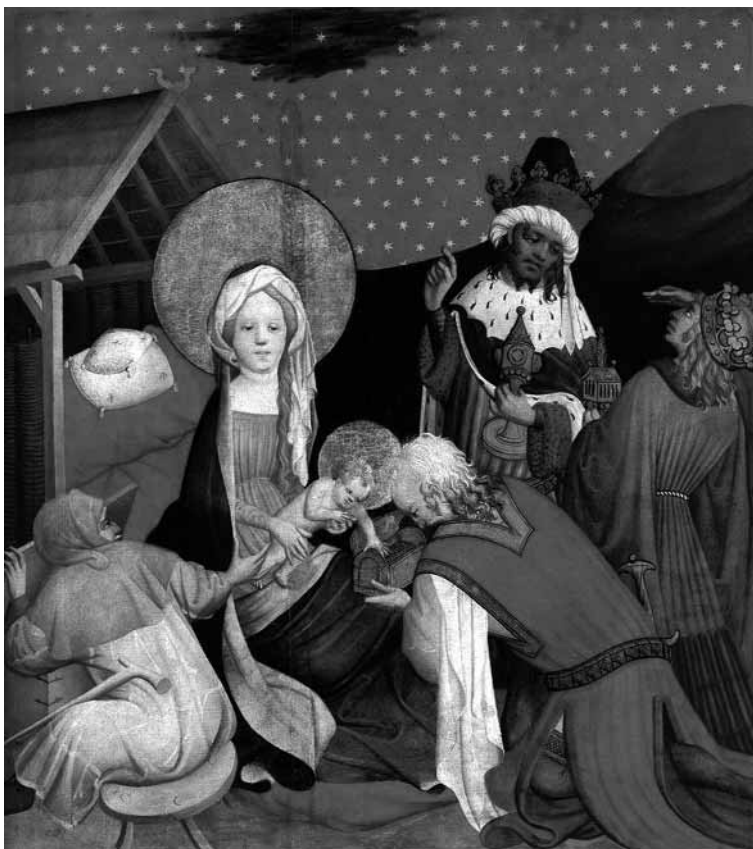
Dan springt één miniatuur er plots uit. Het is een van de meest onopvallende geïllustreerde getijdenboeken in de Koninklijke Bibliotheek in De Haag en heeft de signatuur 76 F 27 (pl. viii).¹⁵ Het is een middelmatig Vlaams getijdenboek met een Doornikse kalender, geïllustreerd door een onbekende meester. Op f. 66v zien we een koning voor Maria geknield. Zij zit op het voeteneind van een enorm bed, dat de gehele stal lijkt te vullen. De koning heeft zijn hoed op de grond gelegd, en een straal van de ster valt op zijn hoofd. Het kind begroet hem en steekt zijn kleine arm uit, maar de koning heeft hem niets te bieden. De gaven worden namelijk vastgehouden door de drie mannen op het tweede plan. De gekroonde man rechts is ontegenzeggelijk de morenkoning, en de middelste man draagt de gekroonde hoed op een stokje in de linkerhand.¹⁶ De man links, het gouden geschenk stevig in de hand, heeft als enige het hoofd met een capuchon bedekt. Het is niet een van de koningen en het lijkt evenmin een van hun dienaren. Het is wellicht Jozef. Of dit een juiste veronderstelling is, of het uitzonderlijk is, of dat Jozef ook elders in andere afbeeldingen iets met de geschenken van doen heeft, is een volgende vraag.

Om die vraag te beantwoorden moeten voorbeelden uit breder kring uitsluitsel te geven. Als snel wordt duidelijk dat, met de toenemende belangstelling voor de aanbidding van de gaven, Jozef vaker in beeld komt. Op het Norfolk-triptiek in het Museum Boymans van Beuningen uit de vroege vijftiende eeuw is de aanbidding over de twee buitenluiken verdeeld.¹⁷ Op het rechterdeel staan twee koningen in elegante pose te wachten; de jongste koning krijgt zijn geschenk door een dienaar ter hand gesteld. In het linkerpaneel zit Maria met het kind op een kussen bovenop een groot bed. Achter haar staan, als vaste toeschouwers, os en ezel in de schamele stal. De oudste koning knielt aan haar voeten en kust de handen van de naakte Jezus. Zijn kroon is

¹⁵ Getijdenboek (Doornik) in het Latijn met enkele Franse gebeden, perkament, 160 ff., 206 x 146 (117 x 72) mm, littera textualis. 16 miniaturen, randversieringen, enz. In de zestiende eeuw in het bezit van Josse de Parmentier en diens vrouw Agnes de Lespine. E. Brayer, 'Livres d'heures contenant des textes en français', *Bulletin d'information de l'Institut de Recherche et d'histoire des Textes* 12 (1963), p. 87, nr. 148. Zie voor literatuur: www.kb.nl/kb/manuscripts.

¹⁶ Het dragen van de hoed op een stokje is zelden verbeeld. Ik ken een enkel contemporair voorbeeld in M.G. Houston, *Medieval Costume in England and France. The 13th, 14th and 15th Centuries*. London 1939, fig. 302. Als teken van vrijheid is het een bekender verschijnsel: H. Colenbrander, 'The Night Watch. Captain Frans Banninck Cocq: 'Pugno pro patria!', in: M. Roscam Abbing (red.), *Rembrandt 2006*. Vol. 1: *Essays*. Leiden 2006, p. 9-30: p. 18-19 en n. 26. Zie ook F. Grijzenhout, 'De verbeelding van de Vrijheid in de Nederlandse kunst, 1570-1870', in: E.O.G. Haitsma Mulier & W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999, p. 253-286.

¹⁷ *Van Eyck to Bruegel. Dutch and Flemish Painting in the Collection of the Museum Boymans-van Beuningen*. Rotterdam 1994, p. 28-33.

6 Meister Francke, Adoratie. Luik van het Thomasaltaar, 1424. Tempera op eikenhout, 99 x 89,3 cm. De gouden aureolen zijn vernieuwd. Hamburg, Kunsthalle, inv.nr. 493.

achter hem zichtbaar op de grond. Zijn gouden gave heeft een oude man buiten de stal inmiddels in handen gekregen; met zijn andere hand maakt deze een gebaar van schrik of van verlegenheid. Het moet Jozef zijn, al lijkt zijn gedrag wat ongewoon.

Nadere bestudering van een lange rij andere voorstellingen van de Adoratie leert dat Jozef veel vaker de zorg voor een van de geschenken op zich neemt. Niet alleen in de Lage Landen, maar ook in Frankrijk, Spanje en Italië zijn er voorbeelden in de paneelschilderkunst en miniatuurkunst te over.¹⁸ De vroegst bewaarde voorstellingen komen uit de veertiende eeuw, zoals het retabel in de Pierpont Morgan-collectie uit omstreeks 1360, afkomstig uit Boemen,¹⁹ een miniatuur van de Parement-Meester in een handschrift voor Jean

¹⁸ www.champagnat.org/es/210301003.htm.

¹⁹ New York, Pierpont Morgan Library, AZo22.2, uit de collectie Lippmann. Tempera op hout, verguldsel, 300 x 185 mm. De samensteller van de online catalogus heeft Jozef met een van de koningen verward, juist vanwege het feit dat Jozef een geschenk in handen houdt: 'The three Wise Kings offering their gifts tot the Virgin and Child. St Joseph is kneeling in front of the virgin.' (<http://corsair.morganlibrary.org>).

de Berry,²⁰ een retabel uit Aragon uit dezelfde tijd, en het altaarstuk dat Bartolo di Fredi rond 1385 maakte voor de kathedraal van Siena.²¹ Soms lijkt de gehele scène op een gegoochel met cadeautjes, zoals bij een Vlaamse tekening van Vranck van der Stockt uit circa 1470, waar Jozef zelfs twee geschenken ontvangt, nog voor de koningen het kind bereikt hebben.²² Het is alsof Jozef als vader en gastheer mee mag spelen in de gebeurtenis door de voorname bezoekers de gelegenheid te bieden de handen vrij te hebben voor het moment van de aanbidding. Aanbidding en Aanbieding worden zo verschillende momenten in de verhaallijn. Daarmee wordt de rol van Jozef in de miniatuur in het Haagse handschrift 76 F 27 begrijpelijker, zij het dat er vragen overblijven.

JOZEF, DE GESCHENKEN EN DE TAFEL

Tot zover zijn er twee verschillende activiteiten van Jozef opgemerkt in twee miniaturen uit de Koninklijke Bibliotheek: hij vervult mogelijk een functie bij een tafel tijdens de aanbidding, waarbij de tafel een eucharistische connotatie zou kunnen hebben die niet aan Jozef is gelieerd (hs. 76 F 2), – en hij houdt een van de gaven van de koningen vast (hs. 76 F 27). Terwijl er op het eerste gezicht sprake is van twee, van elkaar onafhankelijke handelingen van verschillende inhoud, zo blijken bij het verder doorzoeken van voorstellingen van de Epifanie deze twee functies in elkaar over te gaan, met alle gevolgen van dien.

Het begint bij het Ortenberger altaarstuk van circa 1410, waar een koning zijn kroon op een laag tafeltje naast Maria heeft neergelegd (pl. vii). Het tafeltje staat er zo te zien om praktische redenen, het heeft een doel. Iets later in de eeuw ligt op het driehoekige krukje van het Columba-altaarstuk van Rogier van der Weyden uit rond 1425 niet een kroon, maar een van de geschenken. Jozef staat er rechtop naast, de hoed in de hand. Het detail zal vele malen herhaald worden in de Vlaamse schilderkunst.²³ Ook bij Rogier lijkt het vooral een praktisch rekwisiet te zijn. Als vanzelfsprekend komen de vele mysterie-

²⁰ Parijs, Bibliothèque Nationale, hs. n.a.lat. 3093, p. 50. Zie M. Meiss, *French Painting in the Time of Jean de Berry. The Late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke*. London 1967, pl. 9; Duwe, *Die Anbetung der Heiligen Drei Könige*, p. 71-81, pl. 1.

²¹ Siena, Pinacoteca Nazionale. Tempera op hout, 195 x 163 cm. Een vroeg Spaans voorbeeld is Jaume Serra, triptiek uit Sta. Maria de Sixena uit ca. 1363-1375, nu in Barcelona, Catalaans Museum. Zie T. Holger Borchert, 'La peinture en Aragon au xve siècle: vers un art hispano-flamand', *L'art ibérique au XVe siècle: Dossier 132 s.d.* [2006], p. 29.

²² London, British Museum, inv.nr. 1895-9-15-1004. Inkt op papier, 199 x 167 mm. Zie F. Koreny (ed.), *Early Netherlandish Drawings from Jan van Eyck to Hieronymus Bosch*. [Tentoonstellingscatalogus] Antwerpen 2002, p. 94.

²³ Hans Memling, ca. 1480, München, Alte Pinakothek; Meester van Frankfurt(?), Triptiek met onder andere *Adoratie*, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (E. Dhanens, *Hugo van der Goes*. Antwerpen 1998, p. 212); anoniem Gents meester, triptiek met adoratie, St. Petersburg, Hermitage (Dhanens, *Hugo van der Goes*, p. 217).

7 Nicholas Staphorst, afbeelding van het Thomasaltaar te Hamburg, detail. Naar een prent uit N. Staphorst, *Kirchengeschichte*, 1723-1731.

spelen in gedachten, die een eeuwenlange orale maar niet altijd schriftelijke traditie kennen.²⁴ Sinds de elfde eeuw werden driekoningenspielen in het Latijn in West-Europese kerken gezongen tijdens de mis (*Officium stellae*, of *Officium magorum*), en uit dergelijke voorstellingen zijn de latere mysterie- en mirakelspielen in de landstaal ontstaan. Tafeltjes en krukjes zijn niet vanzelfsprekend voorhanden in de stal van Bethlehem en deze dienen de spelers derhalve om bij het naspelen van het verhaal iets op te kunnen leggen – een geschenk, een kroon –, in ieder geval iets wat niet op de grond hoort te liggen.

Haaks op de aanname van de praktische functie staat de hierboven genoemde conclusie van Ursula Nilgen, namelijk dat de centraal geplaatste tafel, ‘which has the appearance of an altar’, in de Aanbidding van de Drie Koningen van Jeroen Bosch verbonden is aan het Eucharistische aspect van

²⁴ M.J.G. de Jong, *Kerstfeest in de Middeleeuwen, geschilderd en geschreven*. Leuven 2001, p. 24-25; R. Grimkowski, ‘Die Typisierung des h. Joseph in den geistlichen Schauspielen und in der Kunst des Mittelalters’, *Das Münster* 56 (2003), p. 37-46, met uitvoerig notenapparaat.

Adoratie.²⁵ Zij weet zich gesteund door de vroege, Latijnse mirakelspele, die vermelden hoe tijdens de misviering, *sub offertorium*, de koningen (dat wil zeggen clerici met gouden kronen op het hoofd) hun gaven op de *mensa* leggen.²⁶ Ik wil daarentegen beargumenteren dat Nilgens gevolgtrekking onjuist is. Mijns inziens prevaleert met de actieve betrokkenheid van Jozef bij de Adoratie het toneelmatige en verdwijnt de relatie met het hoogaltaar.

Tot aan Rogier van der Weydens Columba-altaarstuk is er geen relatie tussen de (altaar)tafel en Jozef gelegd. De huiselijkheid en de koddigheid die voor Jozef staan, zouden dit onmogelijk moeten maken. Toch treedt er rond 1420 een combinatie van taken op, die maakt dat Jozef de geschenken die hij van de koningen ontvangt op een daarvoor bestemde tafel neerzet. Hij steekt zijn hand uit om de gaven aan te nemen, of hij heeft een of meerdere geschenken voor zich op tafel staan. Deze 'cadeautafel' *avant la lettre* wordt in de vijftiende en zestiende eeuw een geliefkoosd onderdeel van de Aanbidding. Vooral in de Nederlanden staat Jozef buigend klaar, of wacht hij achter een tafel op de dingen die komen gaan.

Dat is geen uitvinding van Dieric Bouts, zoals wel is verondersteld.²⁷ Ik denk eerder dat het een regievondst is, een uit de toneelwereld voortgekomen oplossing voor het probleem, waar de koning of Jozef de geschenken moet laten. De driekoningenspele werden in toenemende mate buiten in de open lucht gespeeld in plaats van in de kerk voor het altaar, dus een enkel decorstuk was nodig. Blijft de vraag over of bij het ontbreken van een liturgische entourage de tafel voor Jozef nog steeds een voorbeeld voor, of een verwijzing naar het hoogaltaar is.

JOZEF, DE GESCHENKEN EN DE KIST

Tussen 1424 en 1436 werd een retabel geschilderd, dat veel verklaart. Meester Francke (ca. 1380 tot na 1436), een dominicaner monnik afkomstig uit Zutphen – hij wordt althans ergens 'Fratre Franccone Zutphanico' genoemd – kreeg in 1424 van de Engelandvaarders in Hamburg de opdracht om een altaarstuk voor hun kapel in de Johanneskerk te schilderen. De overeengekomen prijs was hoog: 100 Lübeckse marken.²⁸ Op het rechterluik zijn de drie koningen te zien, die het kind komen aanbidden. Het kind graait met zijn

²⁵ Nilgen, 'The Epiphany and the Eucharist', p. 311.

²⁶ H. Anz, *Die lateinischen Magierspiele*. Leipzig 1905, p. 42-43 ('Der Text von Saint Martial de Limoges') en tekst p. 140-142; H. Kehrer, *Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst*. Vol. 1. Leipzig 1908, p. 56-62.

²⁷ J. Sander, 'Die Entdeckung der Kunst'. *Niederländische Kunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Frankfurt*. Mainz 1995, p. 92.

²⁸ 'welcker taffell vngheuerlick ghekostet hebbe hunderth marck Lubesch'; *Meister Francke und die Kunst um 1400*, nr. 3; H.W. Grohn, 'Meister Francke. Urkunden und Meinungen', in: *ibidem*, p. 17-21; O. Pächt, 'Meister Francke – Probleme', in: *ibidem*, p. 22-27; Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, p. 125, 105 n. 84, 3, fig. 29, 47; zie H.R. Leppien, 'Francke, Meister', in: M. Saur (ed.), *Allgemeines Künstlerlexikon* 43 (2004), p. 461-462 voor laatste bibliografie.

kleine vingers in het aangeboden geschenk, en Maria ziet het aan. En Jozef? Erwin Panofsky beschreef hem ooit als het type van de *genre rustique* om de armoede van de gastheer tegenover de rijkdom van de koningen te benadrukken.²⁹ Zo'n sociaal-kritische opzet is aanlokkelijk, maar niet aannemelijk.

Met de rug naar de gelovige zit Jozef op een laag krukje. De ene hand steekt hij uit naar het geschenk van de knielende koning, met de ander houdt hij de deksel van een kist open met de bedoeling het geschenk er in te laten verdwijnen. De hebberigheid en de op effect gerichte toneelmatige gebaren laten geen twijfel bestaan dat hier een hilarisch effect is beoogd.

De kist heeft dezelfde functie als de hiervoor besproken tafels, en de gevolgtrekking is helder. Hilariteit en altaar gaan niet samen. Het kan niet anders dan dat op het moment waarop Jozef zich over de geschenken ontfermt en ze voor zich op tafel zet dan wel ze in een kist opbergt, de connotatie met de altaartafel en de eucharistie verdwijnt. Het realisme van het toneelspel doet zijn intrede en de symboliek raakt uit het zicht, hoe mooi Panofsky de scène ook beschreven heeft.³⁰ Hier wordt 'hoog' voor 'laag' ingewisseld in het Driekoningenfeest – het volksfeest bij uitstek – twee uitersten die men in de Middeleeuwen zo graag zag.

Een kunsthistorisch onderzoek mag vandaag niet eindigen zonder een onderzoek naar de receptiegeschiedenis, of, in ons geval, hoe het Jozef verder verging. Van het Engelandvaarders-triptiek bleef een prachtig document bewaard, namelijk een prent van het Thomas-triptiek in de *Kirchengeschichte* van Nicolaus Staphorst, gestoken tussen 1723 en 1731.³¹ Uit Staphorsts beelden van het gehele triptiek kunnen de verloren gegane buitenluiken en de predella worden gereconstrueerd, en we kunnen ons een beeld vormen van de wijze waarop men in de achttiende eeuw tegen de onderwerpen van de luiken aankeek. Onze Jozef heeft bij de Adoratie een wel heel positieve gedaanteverandering ondergaan en is geheel van zijn slechtheid genezen. De kist is verdwenen, en hij strekt zijn hand niet uit naar de geschenken, maar heeft zich omgedraaid en reikt geknield naar het kind Jezus. Zijn gebaar is tot een ongeloofwaardige, betekenisloze vorm geworden. Staphorsts prent laat mooi zien hoe men Jozef in zijn heiligheid ging herwaardenen en maar al te graag blind was voor zijn middeleeuwse strapatsen.

²⁹ Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, vol. 1, p. 70-71, en tekstafb. 29.

³⁰ Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, ibidem: 'While the Virgin Mary, proudly erect on her humble couch, remains a queen in disguise, her husband is an amiable man caricature of the Philistine's thrift and caution and confiscates the precious gifts for which, he thinks, the Infant Jesus would have little use and which would be safer in the family's traveling chest.'

³¹ Afgebeeld in B. Martens, *Meister Francke*. Hamburg 1929, p. 22, 32-37, en Abb. A. Nicolaus Staphorst was pastoor van de Johanneskerk.

Meditation, Memory, and Marginal Decoration in the Book of Hours of Catherine of Cleves

Willem P. Gerritsen

‘[B]y far the most splendid and sophisticated book produced in the Northern Netherlands in the fifteenth century. Indeed, it ranks as one of the greatest and most original of all illuminated manuscripts.’ With these superlative qualifications the authors of the catalogue *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* assessed in 1989 a Book of Hours which is now in the Pierpont Morgan Library in New York and which is considered to be the principal work of the painter who illuminated it and who was named after it: the Book of Hours of Catherine of Cleves.¹ This anonymous master probably worked in the city of Utrecht; his artistic career can be followed from about 1430 to about 1460. The earliest manuscript in which his hand has been recognized is the so-called Greiffenklau Missal (Baltimore, Walters Art Gallery, ms W. 174) which has been dated between 1430 and 1435; the latest manuscript containing work of his hand is a Book of Hours now belonging to the Museum Meermanno-Westreenianum at The Hague (ms 10 F 50), which was probably finished around the year 1460. The Book of Hours that the master illuminated for Catherine of Cleves, duchess of Guelders and countess of Zutphen (1417-1476), is usually dated about 1440.

In the Pierpont Morgan Library the manuscript is designated by two call-numbers: M. 917 and M. 945.² This twofold signature is a corollary of the history of the manuscript’s acquisition. In 1963, the Morgan Library obtained an incomplete Book of Hours consisting of 164 leaves, illuminated by the

¹ *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*. Introduction by J.H. Marrow, catalogue by H.L.M. Defoer, A.S. Korteweg & W.C.M. Wüstefeld. Stuttgart/Zürich 1989, p. 146. A German translation, entitled *Die goldene Zeit der holländischen Buchmalerei*, was published in 1990 by the same publishing house (Belser Verlag).

² My references are throughout to the facsimile edition *The Hours of Catherine of Cleves*. Introduction and commentaries by J. Plummer. New York 1966 and reprints.

KLARA H. BROEKHUIJSEN, 'Bloemen voor Anna. Een bijzondere verluchtingscyclus in gebeden tot de heilige Anna' (Flowers for Anne. An unusual illustration cycle in prayers to Saint Anne)

The Hague, Koninklijke Bibliotheek, ms 135 E 19, a prayer book illuminated by one of the so-called Masters of the Dark Eyes, contains three prayers to St. Anne, which testify to the immense popularity of this saint at the end of the fifteenth century. The first prayer has no figurative illumination, but a richly decorated initial and lavishly painted borders. The second prayer, a rosary to St. Anne opening with an Anna Selbdritt in the initial, originally faced a full-page Holy Kinship, a subject in Dutch manuscript painting only occurring in the work of the Masters of the Dark Eyes. Very original and inventive is the illumination of the third prayer, the Seven Greetings to St. Anne, showing seven representations of Anna Selbdritt emerging from the flowers mentioned in the prayer. The illustration of these three prayers demonstrate the inventiveness and originality of a very popular group of manuscript painters during the waning of the Middle Ages.

CLAUDINE A. CHAVANNES-MAZEL, 'Jozef en de geschenken van de drie koningen' (Joseph and the gifts of the Three Magi)

Towards the end of the Middle Ages, Joseph's role during the Epiphany changed from a passive part into an active one. In some images, he holds one of the gifts, and in others, he stands behind a table. The table could also be separate from Joseph. In the early fifteenth century, the table, the gifts and Joseph's role were combined: upon the arrival of the kings, Joseph puts their gifts on the table. Nilgen and Panofsky have seen various symbolic meanings: because of the Eucharistic aspect of the Epiphany, the table is the altar, and the poor and humble Joseph stands for the *genre rustique* in contrast to the rich kings. However, it is unimaginable to connect the often caricatural role of Joseph with the holiness of the *mensa*. The change more likely resulted from the impact of late medieval stage directions. When mystery plays, first performed within the liturgical entourage of the high altar, began to be staged in the open, the symbolic meaning changed for plebeian and practical purposes. Joseph's poverty, too, seems to have become part of a theatrical performance, rather than an example of a hidden symbolism.

WILLEM P. GERRITSEN, 'Meditation, Memory, and Marginal Decoration in the Book of Hours of Catherine of Cleves'

In *The Book of Memory, A Study of Memory in Medieval Culture* (1990), Mary J. Carruthers discusses the mnemotechnic dimension of Books of Hours. The present article reviews medieval ideas on the working of memory, the relation between recollection and *meditatio*, and the purpose of a Book of Hours as an aid to meditation. In accordance with Carruthers' argument, scenes of bird-catching and bird-training in the border decoration surrounding a miniature in the Book of Hours of Catherine of Cleves which depicts St. Simon are interpreted as alluding metaphorically to the recollection of, and the reflection on, memorized knowledge. In a similar way, the garland of cannibalizing fish winding itself around a miniature of St. Lawrence refers to the concept of the *catena*, a chain of associatively connected pieces of memorized knowledge. In several other cases, too, the borders of the Book of Hours of Catherine of Cleves are to be understood as exhortations to meditation.

S U M M A R I E S

GISELA GERRITSEN-GEYWITZ, 'Veertiende-eeuws Utrechts penwerk' (Fourteenth-century Utrecht penwork)

In recent years, determining the place of origin of fifteenth-century manuscripts from the Northern Netherlands on the evidence of their penwork decoration has become a well-established method. Up to now, this has not been the case with regard to the fourteenth century. The penwork of this period has not been studied as thoroughly as that of the fifteenth century (from which many more manuscripts have survived); moreover, fourteenth-century penwork reveals less variation. In the present article, an attempt is made to devise a method of localising fourteenth-century manuscripts by comparing the penwork in manuscripts whose decoration has been localized with certainty to the city of Utrecht, on the one hand, with others of unknown provenance, on the other.

J.A. GRUYS, "Als Handschrift Gedrukt" ('Printed as a Manuscript')

'Printed as a Manuscript' is a curious announcement found in some nineteenth-century books. The first occurrence from the Netherlands is dated 1837, but the phenomenon it describes was already known in previous centuries, and is in fact as old as printing itself: it refers to printed matter that was not intended to be sold, but instead to be distributed freely by the author over a limited circle of friends or relatives. This article covers Dutch printed occasional poetry from the seventeenth and eighteenth centuries, in which some obvious and characteristic examples of this kind of non-commercial material are to be found. They are identified as such by a study of their handwritten corrections, most likely made by the authors themselves.

J.P. GUMBERT, 'Een collectie boeken in Delft, 1498' (A collection of books in Delft, 1498)

Among the archival material relating to two Delft prebends, there is a testament of a priest, dated 1498, which includes legacies of 29 books. The main items were texts of Roman and canon law. Most books were willed to various nephews. The testament also mentions a portrait painted by a named painter.

JOS VAN HEEL, 'De lotgevallen van een Romeinse incunabel te Leuven. Nicolaus de Lyra, *Postilla litteralis super totam Bibliam* (1472) uit het bezit van Henricus van Zomeren' (The vicissitudes of a Roman incunable in Louvain. Nicolaus de Lyra, *Postilla litteralis super totam Bibliam* (1472) from the collection of Henricus van Zomeren)

Illumination of early printed books has been subject of study only in a few cases. Publications on this subject have mainly tried to elucidate the marketing, distribution and ownership of editions printed by Peter Schoeffer (Eberhard König) or Ketelaer and De Leempt (Gisela Gerritsen-Geywitz), to name two examples. To the collections of the Museum Meermanno-Westreenianum in The Hague belongs a copy of Nicolaus de Lyra, *Postilla super totam bibliam* (Rome, Sweynheym and Pannartz, 1471-1472; HC *10363; IDL 3359), which has been illuminated and rubricated in the Southern Netherlands. Provenance research helps to determine exactly when and where the illumination was added, and to explain the copy's actual composition.

Personalia

ANNE MARGREET W. AS-VIJVERS (1969) received her doctorate *cum laude* from the University of Amsterdam in 2002 with a dissertation on the border decorations in Ghent-Bruges manuscripts. She has written on the meaning of manuscript borders, the collaboration between illuminators, and the iconography of the rosary devotion. In 1994 she assisted Anne Korteweg with the A.W. Byvanck project at the Koninklijke Bibliotheek in The Hague; the following year she became a member of the Byvanck Genootschap until 1999.

JOS A.A.M. BIEMANS (1951) is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam als conservator handschriften bij de Bijzondere Collecties en als bijzonder hoogleraar in de wetenschap van het handschrift, aangesteld bij de Faculteit Geesteswetenschappen door de Prof. Mr H. de la Fontaine Verwey Stichting te Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Zijn vriendschap met Anne Korteweg dateert van omstreeks 1974 toen zij elkaar leerden kennen in de kring van studenten van de Leidse handschriftenkundige Peter Gumbert.

ANDRÉ TH. BOUWMAN (1958) is als conservator Westerse handschriften verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij promoveerde in 1991 op het proefschrift *Reinaert en Renart. Het dierenpos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*. Recente boekhistorische publicaties zijn *De Beetscollectie te Leiden* (2003), *Legatum Stolpianum* (2004) en 'Zeeland genotuleerd' (2006). Hij heeft samen met Anne Korteweg zitting in de UKB-commissie Handschriften en de stuurgroep van het UKB-handschriftenproject *From Parchment to Portal*.

KLARA H. BROEKHUIJSEN is als universitair docent Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werkte van 1982 tot 1985 bij de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag aan de iconografische ontsluiting van de middeleeuwse handschriften, resulterend in *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek*. Zij is sinds het eerste uur lid van het A.W. Byvanck Genootschap en werkte mee aan de door Anne Korteweg gemaakte tentoonstellingen *Liturgische handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek* (1983), *Kriezels, aubergines en takkenbossen* (1992) en *Praal, ernst & emotie* (2002).

CLAUDINE A. CHAVANNES-MAZEL is sinds 1993 hoogleraar Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam. Met Anne Korteweg, Helen Wüsterfeld, Gerda Huisman en anderen volgde ze in de vroege jaren zeventig de werkcolleges van Peter Gumbert in Leiden. Tijdens die werkgroepen kwamen de woorden 'kriezels', 'aubergines' en 'takkenbossen' langzaam in het gangbare repertoire terecht. Met Anne maakte ze de tentoonstelling *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek* in Museum Meermanno-Westreenianum in 1980.